

РОЗДІЛ IV. ФОРМУВАННЯ МОВНОЇ ОСОБИСТОСТІ УЧНЯ ПОЧАТКОВОЇ ШКОЛИ

УДК 372.46

Р. І. Зіядінова
РВНЗ «Кримський
інженерно-педагогічний університет»

ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ ЛІНГВІСТИЧНИХ ПОНЯТЬ У МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ

Стаття присвячена особливостям формування лінгвістичних понять у молодших школярів, тому що формування системи наукових понять є одним з основних завдань шкільного навчання на всіх його етапах, а, отже, питання пошуку шляхів глибокого і міцного їх засвоєння завжди були і залишаються актуальними питаннями педагогічної теорії та практики. Автором вивчена і проаналізована психолого-педагогічна та науково-методична література з проблеми дослідження. У статті дається визначення процесу формування наукових понять та дефініції терміна «поняття», розкривається співвідношення поняття і терміна, зазначені два напрями процесу розвитку понять, встановлена різниця між науковим та навчальним поняттями. Автор розкриває методичні умови, що забезпечують засвоєння поняття, описує різні точки зору щодо особливостей процесу засвоєння понять учнями, зокрема, етапи роботи з формування понять, які запропонував психолог М. Шардаков. Для більш ефективного оволодіння поняттям автор доповнює шлях формування поняття, запропонований М. Шардаковим, варіантом, який пропонується відомим психологом та педагогом В. Давидовим, який наголошував, що послідовність формування понять повинна чітко визначатися побудовою навчальних програм. Зазначено кроки до засвоєння понять молодшими школярами. У висновках доведена необхідність та перспективи подальшого вивчення зазначеної проблеми.

Ключові слова: поняття, лінгвістичне поняття, наукове поняття, навчальне поняття, термін, формування поняття.

Постановка проблеми. Оволодіння мовою як засобом спілкування, пізнання і впливу – необхідна складова становлення й розвитку духовно багатой, соціально активної особистості, здатної продуктивно та творчо працювати в різноманітних галузях суспільної діяльності.

Сучасний етап удосконалення навчання української мови характеризується спрямованістю на розвиток молодшого школяра як особистості, повноцінно володіє мовленням у всіх його формах. Цей критерій є одним із головних показників розвиваючого навчання рідної мови.

Формування у школярів наукових понять, системи цих понять, є однією з основних задач шкільного навчання на всіх його етапах, тому питання пошуку шляхів глибокого і міцного їх засвоєння завжди були і залишаються актуальними питаннями педагогічної теорії та практики. Однак аналіз практики показує, що в учнів при формуванні понять часто виникають великі труднощі. Учні важко розрізняють ознаки понять та співвідносять їх. У них ускладнена така форма розумової діяльності, як утворення умовиводів. Спостерігається тенденція до механічного заучування матеріалу.

Аналіз актуальних досліджень. Дослідження сутності лінгвістичного поняття як основи граматичної будови мови здійснювали В. Бабайцева, О. Бондарко, Б. Головін, Т. Гоголіна, О. Есперсен, О. Пешковський, А. Рубаєва, Ф. Фортунатов, Ф. Уракова, Л. Щерба та ін. Окремі аспекти вивчення мовних понять розробляли вчені-методисти О. Біляєв, В. Мельничайко, С. Караман, М. Львов, М. Пентилюк, С. Омельчук, К. Плиско та ін., праці яких висвітлюють систему сучасних концепцій на процес формування лінгвістичної термінології в учнів початкових класів [3, 111].

Мета статті – розкрити особливості формування лінгвістичних понять у молодших школярів.

Виклад основного матеріалу. В останні десятиліття істотно змінився підхід до завдань, що стоять перед школою. Основне завдання початкової школи – сформувати навчальну діяльність молодших школярів. Специфіка навчальної діяльності полягає у взаємодії учня з науковими поняттями. Наукові поняття не засвоюються і не заучуються дитиною, а виникають і складаються за допомогою найбільшого напруження всієї активності її власної думки.

Для управління процесом формування понять необхідно правильно організувати пізнавальну діяльність учнів, слід правильно уявляти собі, що таке лінгвістичне поняття, які особливості процесу оволодіння ним, за яких умов протікає більш результативне його засвоєння.

Формування наукових понять – тривалий і трудомісткий процес, який включає сприйняття точної інформації, оволодіння прийомами роботи із застосування понять, словесне відтворення засвоєного. Велику роль у формуванні поняття відіграє робота з термінами.

Поповнення словникового запасу учнів є однією з головних проблем навчання української мови в початковій школі й відіграє важливу роль у вирішенні загальної задачі широкої мовної підготовки учнів. Шкільною програмою передбачено розділ «Лексика» як теоретична основа. Лексика російської мови завжди була предметом особливої уваги. Цьому питанню були присвячені роботи Л. Щерби, В. Виноградова, Е. Кузнецової, М. Фоміної та ін. Проте в шкільній практиці лексика як розділ науки про мову отримала можливість становлення лише в 60-і роки двадцятого сторіччя після усвідомлення багатьма методистами теоретичного та практичного значення словникового складу мови. Даний розділ знайомить учнів із певними поняттями й термінами, включеними в програму «Українська мова», а також з абстрактними поняттями, які сприяють формуванню мовної культури особистості, вихованню свідомого ставлення до мови як явища культури, основному знаряддю спілкування та отримання знань у різних сферах діяльності [5, 31]. Термін – слово або словосполучення, що означає чітко окреслене спеціальне поняття якої-небудь галузі науки, техніки, мистецтва, суспільного життя тощо [1]. В логіці такий вид визначення понять називається

номінальним. Звідси випливає, що, проводячи термінологічну роботу, потрібно з'ясувати смисловий зміст терміна, оскільки це сприяє виділенню істотних ознак досліджуваного поняття.

Поняття – дуже складна логічна, гносеологічна категорія. Це результат деякого етапу в розвитку знань про ті чи інші об'єкти матеріального світу. Виникнувши, поняття стає об'єктом пізнання. Поняття є однією з форм мислення, і в цьому сенсі воно виступає як засіб пізнання, гіпотез і теорій. Поняття відіграє важливу роль в пізнанні.

Мислення може протікати в різних формах: понять, суджень, умовиводів, відображення матеріальної дійсності. Але поняття є не просто формою відображення дійсності. Воно є такою формою відображення, яка розкриває сутність речей, внутрішні, корінні, що визначають властивості предметів, їх внутрішню суперечливу природу. Тому поняттям є знання істотних властивостей (сторін) предметів і явищ навколишньої дійсності, знання істотних зв'язків і відносин між ними (Е. Войтило). При цьому процес розвитку понять відбувається у двох напрямках:

1) попередні поняття поглиблюються, уточнюються й піднімаються на більш високий рівень узагальнення;

2) попередні поняття відкидаються, як ненаукові, замість них виникають нові поняття.

Для усвідомлення процесу засвоєння лінгвістичних понять необхідно розглянути, в чому різниця між науковим і навчальним поняттям. Як у науковому, так і в навчальному пізнанні формування і розвиток понять являє собою складний, суперечливий процес. Учні не відразу опановують поняттям, а поступово його «привласнюють»: засвоюють його зміст, обсяг, зв'язки й відносини з іншими поняттями. Оволодіння поняттям здійснюється на основі подолання суперечності між встановленими науковими фактами та наявною понятійною базою, яка виявляється недостатньою для пояснення нових мовних фактів.

У науковому пізнанні виникнення й розвиток понять є результатом творчих пошуків учених. У навчальному пізнанні здійснюється формування понять в учнів під керівництвом учителя в результаті його цілеспрямованої роботи, яка визначається навчальними програмами, навчальними посібниками й станом теорії та практики навчання. Учитель організовує процес формування поняття, наповнює змістом абстрактні категорії. У навчальному процесі відбувається формування в учнів понять, уже прийнятих у науці, широко використовуваних у наукових дослідженнях і практичній діяльності. У науковому пізнанні виділення істотних властивостей предметів і явищ, що відображаються у свідомості за допомогою понять, є результатом творчої діяльності вчених.

Учителю необхідно пам'ятати про методичні умови, що забезпечують засвоєння поняття.

1. Забезпечення активної розумової діяльності учнів. Відомо, що результативність засвоєння знань обумовлена методами навчання. Репродуктивний метод не дає бажаних результатів, орієнтує на запам'ятовування. Більш ефективними є пошукові методи.

2. Цілеспрямована робота над розвитком у дітей лінгвістичного ставлення до слова і пропозиції.

3. Забезпечення усвідомлення істотних і несуттєвих ознак поняття. Виділення несуттєвих ознак попереджає помилки хибного узагальнення, що виражається в тому, що учні несуттєву ознаку приймають за істотну і беруть її в якості орієнтира для визначення поняття. Наприклад, при знайомстві з іменниками використовувалися тільки слова, що позначають назви предметів, частина дітей не відмітили іменники, що позначають явища природи, події тощо.

4. Включення нового поняття в систему раніше вивчених.

5. Розкриття сутності зв'язку мовних категорій у процесі вивчення нової категорії.

6. Наочне вивчення поняття. Специфіка наочних засобів зумовлена тим, що об'єктом вивчення є слова, словосполучення, пропозиції тощо. Отже, у якості засобів наочності поряд із таблицями, схемами, предметами та їх зображеннями виступає сам мовний матеріал [6].

Також опишемо різні точки зору щодо особливостей процесу засвоєння понять учнями. Заслугує на увагу точка зору М. Шардакова, який пропонує проводити роботу з формування понять за такими етапами:

1. Організація спостереження явищ. Учням пропонується наочне уявлення про явище, при цьому нові поняття подаються в тісному зв'язку з уже відомими учням поняттями. У процесі всієї роботи по засвоєнню поняття вчитель звертає увагу учнів на загальні, істотні ознаки досліджуваних явищ.

2. Збагачення спостережень. З метою збагачення спостережень учнів організується спостереження більшої кількості різноманітних явищ, що відносяться до досліджуваного поняття. У процесі спостереження учні легко виявлять як загальні суттєві ознаки та властивості, зв'язки й відносини, так і другорядні індивідуальні ознаки.

3. Виділення загальних і суттєвих ознак досліджуваних предметів і явищ. Коли знання учнів збагатяться достатньою кількістю спостережень різноманітних ознак і властивостей предметів та явищ, зв'язків і відносин, вони починають виділяти загальні суттєві ознаки і відносини. Цей розумовий процес відбувається за допомогою абстрагування й аналізу окремих ознак предметів і явищ, відносин між ними, порівняння подібних ознак і зв'язків, їх синтезування й узагальнення. Під час такої роботи мислення школярів з'ясовують загальні та суттєві ознаки поняття.

4. Уточнення. Для того, щоб набуті поняття учнями про предмети та явища дійсно були точними і визначеними, необхідно уточнити їх і, користуючись прийомом порівняння, відрізнити від родинних чи подібних понять. Таке порівняння робить знання учнів про досліджувані явища більш чіткими, і поняття про нього стає ясним і чітким.

5. Визначення понять. Після виконаної роботи з формування понять рекомендується дати визначення понять. Визначення – це вказівка загальних істотних рис, що утворюють зміст понять. Визначення має включати всі загальні суттєві ознаки поняття. При цьому визначення має бути виражене в короткій формі. У визначенні зазначається: а) до якої групи, роду належить даний предмет; б) які його характерні ознаки.

6. Вправи з практичного застосування понять і перевірка їх засвоєння. Коли учні вже ознайомилися із загальними суттєвими ознаками поняття, необхідно перевірити, наскільки свідомо вони засвоїли поняття і навчилися оперувати ним.

7. Розширення та поглиблення понять. У процесі подальшого навчання учні глибше знайомляться зі змістом понять і вивчають зв'язки й відносини між різними поняттями однієї й тієї самої науки, а потім із різних наук [7, 127].

Шлях формування понять, запропонований М. Шардаковим, не вичерпує всіх випадків формування понять у процесі навчання. Він може бути реалізований лише при формуванні таких понять, коли можлива опора на конкретний наочний матеріал, на предмети і явища, які сприймаються чуттєво, що при вивченні української мови практично неможливо. У зв'язку з цим у процесі навчання мови учнями початкових класів найчастіше вивчаються поняття, у формуванні яких неможлива опора ні на безпосередній досвід учнів, ні на наочні зразки й об'єкти, що сприймаються чуттєво, ні на уявлення про явища та предмети, що реконструюються уявою, ні на знання, засвоєні раніше і природно, ні на донаукові уявлення учнів. На наш погляд, для більш ефективного оволодіння поняттям необхідно доповнити шлях формування поняття, запропонований М. Шардаковим, варіантом, який пропонується В. Давидовим. На думку В. Давидова, формування понять в учнів повинно починатися з другої форми узагальнення, при цьому послідовність формування понять повинна чітко визначатися побудовою навчальних програм, які повинні сприяти руху понять «від абстрактного до конкретного, від загального до часткового» [2].

Отже, вирішуючи проблему формування мовних понять в учнів початкових класів, слід пам'ятати про те, що мова йде не про заучування словесного визначення чи формулювання правила, а про поняття як форму думки та знання, тому що лише знання визначення, навіть підкріплене потрібними прикладами, аж ніяк не свідчить про сформованість поняття.

Отримання визначення – це лише перший крок на шляху засвоєння понять. Наступний крок – включення визначення поняття в ті дії учнів, які вони виконують із відповідними об'єктами і за допомогою яких будують у своїй голові поняття про ці об'єкти. Наступний крок – навчити школярів орієнтуватися на зміст визначення під час виконання різних дій з об'єктами.

Висновки. Таким чином, для забезпечення високого рівня засвоєння учнями лінгвістичних понять потрібно знати не тільки особливості процесу засвоєння, а й способи його здійснення і в залежності від конкретних умов та етапу навчання вибирати найбільш раціональний спосіб формування понять. А засвоєні поняття сприятимуть оволодінню вмінням оперувати ними в розв'язанні різноманітних задач пізнавального та практичного характеру.

ЛІТЕРАТУРА

1. Великий тлумачний словник сучасної української мови [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.lingvo.ua/uk/Interpret/uk-uk/%D0%A2%D0%B5%D1%80%D0%BC%D1%96%D0%BD>.
2. Вопросы психологии учебной деятельности младших школьников / под ред. Д. Б. Эльконина, В. В. Давыдова. – М. : Изд-во АПН РСФСР, 1962. – 287 с.
3. Дика Н. М. Засвоєння лінгвістичних понять учнями ЗНЗ під час вивчення синтаксису / Н. М. Дика, Ю. В. Огарь // Молодий вчений. – 2014. – № 9 (12). – С. 111–114.
4. Леонтьев А. Н. Избранные психологические произведения : в 2-х т. – Т. I – М. : Педагогика, 1983. – 392 с.
5. Львов М. Р. Исторический взгляд на методы обучения родному языку / М. Р. Львов // Начальная школа. – 2004. – № 9. – С. 31–36.
6. Особенности формирования языковых понятий у младших школьников. Методические рекомендации [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://festival.1september.ru/articles/418921/>
7. Шардаков М. Н. Мышление школьников / М. Н. Шардаков. – М. : Учпедгиз, 1963. – 189 с.

РЕЗЮМЕ

Зиядинова Р. И. Особенности формирования лингвистических понятий у младших школьников.

Статья посвящена особенностям формирования лингвистических понятий у младших школьников, так как формирование системы научных понятий является одной из основных задач школьного обучения на всех его этапах, а, следовательно, вопросы поиска путей глубокого и прочного их усвоения всегда были и остаются актуальными вопросами педагогической теории и практики. Изучена и проанализирована психолого-педагогическая и научно-методическая литература по проблеме исследования. В статье дается определение процесса формирования научных понятий и дефиниции «понятие», раскрывается соотношение понятия и термина, указаны два направления процесса формирования понятий, установлены различия между научным и учебным понятиями. Автор раскрывает методические условия, обеспечивающие усвоение и формирование лингвистических понятий, описывает различные точки зрения относительно особенностей процесса усвоения понятий учащимися, в частности, этапы работы по формированию понятий, предложенные психологом М. Шардаковым.

Ключевые слова: *понятие, лингвистическое понятие, научное понятие, учебное понятие, термин, формулирование понятия.*

SUMMARY

Ziyadinova R. Peculiarities of formation of linguistic concepts in primary school pupils.

The article is devoted to the peculiarities of formation of such linguistic concepts in primary school pupils, as the formation of scientific concepts, the system of these concepts that is one of the main objectives of schooling in all its phases, and hence the question of finding the ways of their deep and lasting understanding have always been and remain relevant issues of pedagogical theory and practice.

The psychological-pedagogical and methodological literature on the research problem was studied and analyzed. The article defines the process of formation of scientific concepts and gives definitions of the notion «concept», reveals the relation of concepts and terms, points out two ways of formation of the concepts, distinguishes the differences between scientific and educational concepts.

The author reveals the methodological conditions that ensure the learning and formation of linguistic concepts: 1) providing an active mental activity of pupils; 2) focused effort on the development in children of linguistic relationship to words and sentences; 3) ensuring awareness of essential and nonessential attributes of the concept; 4) inclusion of a new concept to the previously studied system; 5) disclosure of the essence of language categories connection in the process of learning a new category; 6) a visual examination of the concept describes different views on the characteristics of the process of learning the concepts by the pupils, particularly stages of work on the formation of the concepts proposed by psychologist M. N. Shardakov.

The methodological steps to learning the concepts of primary school pupils are shown. In the conclusion the necessity of formation of linguistic concepts is proved and perspectives for further research and development of this problem are determined.

Therefore, solving the problem of formation of linguistic concepts in primary school pupils, it should be remembered that we are talking not about memorizing verbal definition or formulation of rules, but about the concept as a form of thought and knowledge, because only the knowledge of definitions, even supported by appropriate examples, does not indicate the formation of concepts.

Thus, to ensure a high level of linguistic concepts in pupils you need to know not only learning, but also the methods of its implementation and depending on the specific conditions and stage of learning select the most rational way of forming concepts.

Key words: *concept, linguistic concept, scientific concept, concept of education, term, formation of concepts.*

УДК 378.4

О. В. Ільченко

Комунальний заклад

«Харківська гуманітарно-педагогічна академія»

Харківської обласної ради

ПЕДАГОГІЧНА ПРАКТИКА ЯК ДЖЕРЕЛО ПРОФЕСІЙНОГО РОЗВИТКУ МАЙБУТНЬОГО ДЕФЕКТОЛОГА-ЛОГОПЕДА

У статті розглянуто навчально-педагогічну практику як найважливішу й необхідну ланку в системі педагогічної професіоналізації майбутнього дефектолога-логопеда. Професійна підготовка вчителя-логопеда має бути спрямована на майбутню професійну діяльність і мати фундаментальний, практико-орієнтований характер навчального матеріалу, методів, форм, видів контролю. Визначено